

TERESA DALECKA
Uniwersytet Wileński
Wilno

Recepcja twórczości Czesława Miłosza na Litwie

W wydanej w 2006 roku, poświęconej Czesławowi Miłoszowi, książce pt. *Vilniaus vardai* [*Wileńskie imiona*], Tomas Venclova napisał o Nobliście, że może być uznawany za poetę obu narodów, gdyż litewska przyroda, tradycje, typy społeczne zajmują w jego twórczości ważne miejsce. Z litewskiej kultury agrarnej wywodzi się również, według Venclovy, jego „konserwatywny antytotalitaryzm”, skala wartości, szacunek wobec przyrody i jej rytmów, tożsamości językowej, historycznej i etnicznej [Venclova 2006, 299]. Wypowiedź przyjaciela Noblisty stanowi niejako „wspólny mianownik” litewskich badań nad twórczością „ostatniego obywatela Wielkiego Księstwa Litewskiego”, jak mawiał o sobie sam Czesław Miłosz. Od razu należy zaznaczyć, że nie są to badania intensywne, poza tym litewska recepcja twórczości Miłosza jest naznaczona wspomnianym „piętnem lokalnym”. Dla Litwinów światopogląd Czesława Miłosza był kształtowany przez zetknięcie się dwóch kultur. W dodatku „polskość” poety jest pojmowana jako swoista, odmienna od „polskości koroniarzy”.

Fizyczny powrót Czesława Miłosza na Litwę nastąpił w roku 1992, dokładnie po 52 latach nieobecności. Odgłosy tamtej pierwszej wizyty znalazły wyraz zarówno w twórczości samego poety, jak i w refleksji o jego spuściznie literackiej. Nie był to przyjazd łatwy dla Miłosza. Jak powiedział: „Nie mogłem być sam. Chciałem być sam” [*Spotkanie Czesława Miłosza... 1992, 65*]. Odwiedził wtedy miejsce urodzenia, Niewiażę-Issę, chodził „swoimi ulicami”, które przemierzał jako student Uniwersytetu Stefana Batorego; otrzymał także tytuł doktora *honoris causa* Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie.

Mimo prób używania w odniesieniu do Czesława Miłosza określenia „Litwin”, na Litwie jest on traktowany jako poeta polski. Nie toczą się wokół niego spory podobne do tych, które dotyczą Adama Mickiewicza. Podkreślanie w życiu i twórczości Noblisty faktów, które dotyczą Litwy, nie predysponuje do „przywłaszczania” go sobie. Zbyt dużo wypowiedzi autotematycznych samego Miłosza podważyłoby wszelkie tego typu próby. A jednak Litwa ma prawo do spuścizny po Czesławie Miłoszu. Udzielił go sam poeta w mowie noblowskiej, przywołując ten kraj jako ziemię mitów i poezji, jako miejsce, w którym dobrze jest się urodzić.

Na Litwie w dalszym ciągu pozostają nierozwiązane ważne kwestie, związane z wielokulturową spuścizną kraju, jej aktualizowaniem. Przede wszystkim chodzi o polskie dziedzictwo. Miłosza należy uznać za jeden z jego elementów. Tym też można tłumaczyć niektóre zaniedbania wymagające szybkiej reakcji, jak chociażby konieczność upamiętnienia miejsc nauki przyszłego Noblisty – czy to w Gimnazjum Zygmunta Augusta, czy na ówczesnym Uniwersytecie Stefana Batorego. Lekcję historii dobrze odrobili jedynie Kiejdany, dzięki którym miejsce urodzenia Miłosza, Szetejnie, kwitnie.

Spuścizna Miłosza należy jednak też do Litwy, oczywiście w takim stopniu, w jakim ten kraj potrafi ją sobie przyswoić. W celu podkreślenia prawa do niej, na Litwie Noblista jest traktowany jako wielka synteza, symbol przeszłości, wieczny Tulacz, którego dążeniem jest powrót do korzeni. Ten powrót niekoniecznie musi mieć charakter fizyczny. Motyw ten został powtórzony również w filmie powstałym podczas pobytu poety na Litwie, zatytułowanym *Powrót Czesława Miłosza*, a opowiadającym o wizycie nad Niewiażą, w Szetejniach. Jeden z artykułów prasowych, które się pojawiły po śmierci Noblisty, został zatytułowany *Wraz z odejściem Czesława Miłosza Litwa straciła część siebie*. [Išėjus Česlovui Milošni, Lietuva neteko dalelės savęs; Zemlickas 2004].

Podczas spotkania z litewskimi pisarzami 1 czerwca 1992 roku Miłosz powiedział, że wrażenie po przyjeździe do ziemi ojczystej było ogromne. Trzeba zaznaczyć, że to nie był powrót nastawionego sentymentalnie poety, że Miłosz ten przyjazd traktował jako nowy rozdział w życiu [Spotkanie Czesława Miłosza 1992, 65]. W chwili przyjazdu Noblisty do rodzinnej miejscowości w Szetejniach o przeszłości przypominały jedynie zapuszczony park i stuletni spichlerz. W 1992 roku rozpoczął się proces zwrotu dawnej posiadłości Miłoszowi. Dokumenty własności zostały pocie wręczone 7 września 1997 roku, Noblista jednak oddał majątek w darze Fundacji im. Czesława Miłosza. W odbudowanym spichlerzu zostało urządzone centrum

konferencyjne, w którym odbywają się spotkania, konferencje itp. W 1995 roku Czesława Miłosza uhonorowano orderem II stopnia Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina, został też honorowym obywatelem Regionu Kiejdany. W 2001 roku za zasługi dla Litwy i Wilna nadano poecie tytuł honorowego obywatela Wilna. Po raz ostatni Miłosz gościł na Litwie w 2000 roku. Odbyło się wtedy w Wilnie spotkanie zatytułowane „Rozmowy o przyszłości pamięci”, w którym udział wzięli – oprócz Czesława Miłosza – Wisława Szymborska, Günter Grass i Tomas Venclova.

Jak już zostało wspomniane, mimo iż Miłosz przybył w 1992 roku na Litwę jako gość, w litewskim dyskursie krytycznoliterackim przyjazd ten zyskał miano „powrotu”. Miłosz jest przecież jedynym Noblistą pochodzącym z Litwy. Poza tym, poecie są przypisywane zasługi w odzyskaniu przez kraj w 1991 roku niepodległości. Jako znaczący fakt jest traktowana przedwojenna działalność Miłosza-radiowca, podejmującego problematykę mniejszości narodowych, w tym litewskiej. Podobnie podkreślana jest waga jego współpracy z paryską „Kulturą”, uznawaną m.in. za trybunę spraw litewskich. Istotne jest też, że drogę literacką rozpoczął w Wilnie, najważniejszym mieście w historii Litwy. Dla Litwinów ważna jest poza tym przyjaźń Czesława Miłosza z dalekim krewnym, który opowiedział się za litewskością – Oskarem Miłoszem.

W geografii poetyckiej Czesława Miłosza bardzo ważne miejsce zajmuje miasto. Jednym z nich jest, oczywiście, Wilno. Poeta, w opinii Litwinów, przyczynił się do rozwiązania tzw. sprawy wileńskiej – w niemilknącej chyba do dziś dyskusji o Wilnie wielokrotnie opowiadał się za przynależnością miasta do Litwy. Jak podkreślił sam Noblista 3 czerwca 1992 roku, podczas 372. Środy Literackiej (zorganizowanej po 53 latach przerwy) w Celi Konrada, przyjeżdżając tutaj, nie chciał szukać pozostałości po mieście, które opuścił [*Spotkanie w „Celi Konrada”* 1992]. Przypomnijmy, że Celia Konrada była miejscem, w którym w okresie międzywojennym odczytywał swoje utwory, a po raz ostatni w 1936 roku przemawiał tutaj – było to słowo o twórczości Jarosława Iwaszkiewicza.

Właśnie w Celi Konrada Miłosz przywołał Mickiewicza – twórcę legendy o Litwie i Wilnie jako części historii polskiej literatury, czym spowodował miłość Polaków do Wilna, różnie odbieraną przez Litwinów. Noblista przyznał też wtedy, że tworząc grupę „Żagary”, przyczynił się do podtrzymania tej legendy. Obecny zaś swoim przyjazdem chciał nieco ją zniszczyć. Jak wyznał, pisząc o Litwie i przyjeżdżając tutaj, chciał przyczynić się do polepszenia stosunków polsko-litewskich, przestrzegając przed pułapką powielania

stereotypów [*Spotkanie w „Celi Konrada”* 1992, 75]. Można dodać, że pośrednio przestrzegal też przed wąską interpretacją swojej twórczości.

Jedną z istotnych kwestii, nad którymi warto się zastanowić, można sformułować następująco: czy twórczość Czesława Miłosza przybywającego na Litwę po ponad pół wieku była znana mieszkańcom tego kraju? W celu poszukiwania odpowiedzi na postawione pytanie należy prześledzić obecność dzieł poety na Litwie przed rokiem 1992.

Z przyczyn obiektywnych z zainteresowaniem litewskich czytelników i badaczy spotkały się przede wszystkim utwory Miłosza wydane w języku litewskim. Warto je przywołać w tym miejscu. Przed 1991 rokiem Miłosz był znany na Litwie prawie wyłącznie z nielicznych tłumaczeń oraz dostępnych dla wąskiego kręgu osób wydań emigracyjnych. Pierwszą książką z utworami Noblisty w języku litewskim był wybór wierszy *EPOCHOS SAMONINGUMO POEZIJA* [*Poezja świadomości epoki*] w przekładzie Juozasa Kėkštasa [Miłosz 1955]. Dzięki tłumaczeniom poezja Miłosza obecna była też na Litwie sowieckiej. Przekładom Kėkštasa w książce *Dega vėjai* [*Pałą się wiatry*, 1986] towarzyszą słowa samego poety, że jego wiersze nie zostały przetłumaczone na język obcy, gdyż mowę litewską słyszał wszędzie wokół siebie w dzieciństwie. Później Miłosz zasługę przywrócenia swoich dzieł kulturze litewskiej przypisał tłumaczeniom Tomasa Venclovy.

Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w porządku chronologicznym ukazały się: *Isos slėnis* [*Dolina Issy*, 1991], *Pavergtas protas* [*Zniewolony umysł*, 1995], *Tėvynės ieškojimas* [*Szukanie ojczyzny*, 1995], *Lenkų literatūros istorija* [*Historia literatury polskiej*, 1996], *Ulro žemė* [*Ziemia Ulro*, 1996], *Rinktiniai eilėraščiai* [*Poezje nybrane*, 1997], *Pakelės šumytis* [*Piesek przydrożny*, 2000], *Tai* [*To*, 2002], *Išnyka i Dvidešimtmetį* [*Wyprawa w dwudziestolecie*, 2003], *Gimtoji Europa* [*Rodzina Europa*, 2003], Jerzy Giedroyć, Czesław Miłosz *Laiškai 1952–1963* (I tom) [Jerzy Giedroyć, Czesław Miłosz *Listy 1952–1963*, 2010].

Litwinów w dziełach Miłosza interesuje przede wszystkim obecność kraju dzieciństwa i młodości. Za myśl przewodnią w interpretacji twórczości Noblisty może posłużyć wypowiedź Tomasa Venclovy, że zarówno Mickiewicza, jak i Miłosza ukształtowała wielowarstwowa kultura Wilna i Litwy [Venclova 2006, 298–299]. Dlatego też wspomnienia z okresu dzieciństwa na Litwie zawarte w *Dolinie Issy* urosły do rangi najlepszego dzieła Miłosza – jako „wyznanie miłosne autora wobec tego kraju”. Paradoksem jest jednak to, że zapowiedziany w taki sposób tekst nie doczekał się poważniejszych badań, co można powiązać z opóźnieniami w przyswajaniu przez kraj wielokulturowej spuścizny.

Wśród litewskich badaczy dominuje ponadto jedna poważna tendencja – próba czytania znacznej części twórczości Miłosza jako autobiograficznej. Dotyczy to również *Doliny Issy*, określanej przez litewskich autorów mianem powieści autobiograficznej – mimo wypowiedzi samego autora dotyczących tego dzieła.

Eseistyka Czesława Miłosza nie została dogłębnie zbadana na Litwie; być może dlatego, że – jak tłumaczy kulturolog Vytautas Beresnevičius – „potrzebuje określonego dystansu, oddalenia, perspektywy, gry, wytwornego niewykończenia, na co nie pozwoliło wewnętrzne napięcie, nacisk zewnętrzny i potrzeby społeczne” [Beresnevičius 2003, 282–292]. Mimo to pojawienie się w języku litewskim *Zniewolonego umysłu* wywołało dyskusję na łamach prasy, toczącą się wokół wspólnych dla obu krajów doświadczeń historycznych [Berengis 1995, Girdzijauskas 1995, Manvydas 1995, Rubavišius 1995]. *Ziemia Ulro* zainteresowała litewskiego czytelnika przede wszystkim przez fragmenty poświęcone Oskarowi Miłoszowi.

Nieliczne artykuły, które ukazały się w chwili publikacji litewskich wydań dzieł Czesława Miłosza, nie mogą jednak zostać uznane za poważne badania nad twórczością Noblisty. Jako charakterystyczne zjawisko można potraktować obchody rocznicowe poświęcone poecie. Podczas konferencji z okazji 90. urodzin Miłosza referaty zostały wygłoszone wyłącznie przez gości z Polski. Owocem obchodów 95. rocznicy urodzin jest zbiór artykułów *Czesławas Miłoszas iš XXI amžiaus perspektyvos* [*Czesław Miłosz z perspektywy XXI wieku*, 2007], będący plonem konferencji zorganizowanej przez Centrum Sławistyki im. Czesława Miłosza przy Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie. Zdominowały go jednak artykuły miłoszologów z Polski. Druga pozycja wydana przez kowieńskie Centrum Sławistyki to monografia interdyscyplinarna – wspólne dzieło naukowców z różnych dziedzin zatytułowane *Česlovo Milošo žemė* [*Ziemia Czesława Miłosza*, 2007], jest poświęcona historii, gwarze okolic, z których wywodzi się poeta.

Zarówno w artykułach, jak i w książkach wyraźny jest jeden kierunek poszukiwań badawczych – powiązania Czesława Miłosza z Litwą. Dla litewskiej świadomości istotnym elementem jest sakralny związek z ziemią, obecny w twórczości Noblisty, gdyż jest to prosta droga wiodąca do problematyki tożsamości lokalnej, związku z Szetejniami, Litwą. A to dlatego, że Miłosz Litwę nazywał „swoją”. Słowa poety wypowiedziane o tym kraju mają nie mniejszą moc niż Mickiewiczowskie „Litwo, ojczyzno moja...” Według litewskiej badaczki Viktorii Daujotytė-Pakerienė poprzez twórczość Miłosza na Litwę dociera czysta, będąca osią poetyckiego światopoglądu tradycja

Mickiewiczowska, duch Wielkiego Księstwa Litewskiego, pokonując przy tym ostrość granicy narodowej.

Szczególne znaczenie dla czytelników na Litwie ma dzieło *Szukanie ojczyzny* [*Tėrynės ieškojimas*], w którym podróż jawi się jako powrót do domu, nad Niewiażę. Podkreślanie litewskości jako związku duchowego z Wielkim Księstwem Litewskim wiąże się z poszukiwaniem tożsamości. Wypowiedzi Miłosza na temat Litwy uwznioślają ten kraj, chronią przed wąskim, prowincjonalnym nacjonalizmem. Miłosz nadał znaczenie aktualnemu w humanistyce współczesnej pojęciu *geografia ludzka*, obejmującemu tę szczególną przestrzeń mentalną, w której rodzime rzeki nigdy nie przestają płynąć, stare drzewa szemrać, dolina Issy promieniować światłem [Daujotyčė-Pakerienė 2004].

Noblista jest nie tylko poetą, prozaikiem, eseistą, tłumaczem, filozofem, pedagogiem, ale też historykiem, który wiele uwagi poświęcił idei Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako początkom procesu zjednoczenia. W tym procesie ważna jest rola przemyśleń Miłosza dotyczących znaków przeszłości w terażniejszości. Pytanie jednak brzmi, czy społeczeństwo litewskie, ale polskie też, dobrze wykonuje „praktyczne ćwiczenia z pamięcią”. Bo jak podkreśla Tomas Venclova:

Pamięć – to jedno z najbardziej lubianych słów nacjonalistycznych [...]. Według nich, najważniejszym jest zapamiętać to, co jest „swoje” – swoje bohaterskie czyny i zwycięstwa, swoich bohaterów i geniuszów (którzy nie zawsze są bohaterami i geniuszami) i, przede wszystkim, swoje krzywdy i męki, z powodu których winę zawsze ponoszą „obcy” [Venclova 2000, 3].

Czy zatem analiza twórczości Miłosza przez litewskich literaturoznawców nie jest przesiąknięta instynktem samoobrony? Potrzebą nakreślenia pewnej granicy, która wiąże się z urodzonym na Litwie Miłoszem. Rola miejsca urodzenia dla poety to niejednokrotnie podkreślany punkt wyjścia, gdzie tworząca osobowość ma poczucie pewności siebie i otoczenia. W podobny sposób, wydaje się, krytycy litewscy poszukują trwałego punktu oparcia dla swoich poszukiwań.

Wspomnienia dzieciństwa i lat młodości, będące dla Miłosza materiałem, z którego czerpał esencję dla swojej twórczości, wzorem małej wspólnoty, małej ojczyzny, zachowującej od wieków tradycje, obyczaje, w stopniu największym interesują badaczy litewskich.

Warto się też zastanowić, czy prowadzące do poznania siebie, kształtujące światopogląd miejsce urodzenia w rozumieniu Miłoszowskim wpływa

w jakimkolwiek stopniu na świadomość mieszkańców Litwy, czy pozwala uzmysłwić sobie różnorodność tego kraju, jego skomplikowaną historię, wielokulturowość, wielojęzyczność. Czy dla czytelników poety ważna jest moc jego szczególnej optyki, która potrafi nie poddać się kliszom myślowym i stereotypom? Czy mieszkańcy Litwy odbierają poetę jako kogoś, kto uczy pokonywania stereotypów przede wszystkim w sobie?

Wybór dzieł Miłosza – czy to do przekładu, czy analizy – prawie zawsze jest podyktowany tematyką litewską. W taki sposób następuje swoista mitologizacja poety, ponieważ w litewskim dyskursie literackim Litwa Miłosza nie jest traktowana jako Litwa tradycji literackiej. Ponadto historycy litewscy apelują o konieczność zmiany optyki badawczej, spojrzenia na osobowość przez pryzmat zmian historycznych, a nie tekstu literackiego.

Pole badań nad całością dorobku literackiego Miłosza zostało oddane naukowcom z Polski. Czesław Miłosz nazywał siebie polskim poetą, pochodzącym z Litwy, dlatego nie istnieje podstawa do nazywania go w jakimkolwiek inny sposób. Jest on doskonałym obiektem dyskusji, spotkań naukowców z obu krajów. Jednakże role w tej dyskusji zostały dość wyraźnie podzielone – Polacy są mistrzami, Litwini zaś, póki co, jedynie uczniami. Być może jednak poważniejszą przyczyną braku wymiany myśli jest bariera językowa. Obchody Roku Miłosza na Litwie powinny jednakże przynieść nowe osiągnięcia w badaniach nad jego twórczością.

Literatura

- Berengis V., 1995, *Praeities sąskaitos: proto užtemimo aklavietėje*, „Lietuvos rytas”, 21.04.
- Beresnevičius G., 2003, *Eseištikos tenmdencijos modernioje Lietuvoje*, w: Beresnevičius G., *Vilku saulutė*, Vilnius.
- Daujotytė-Pakerienė V., 2004, *Kultūros kalmingasis*, „Literatūra ir menas”, 09.03.
- Girdzijauskas V., 1995, *Vadavimas iš vergijos ir nelaisvės naujos atmainos*, „Diena”, 11.05.
- Manvydas A., 1996, *Absurdiška totaliai pavergti proto egzistencija*, „Kultūra”, nr 2.
- Miłosz C., 1955, *EPOCHOS SAMONINGUMO POEZIJA*, tłum. Kėkštās J., Buenos Aires.
- Miłosz C., 1995, *Tėnynės ieškojimas*, Vilnius.
- Pukšto A., Kamuntavičienė V., Daukšytė J., red., 2007, *Czesławas Miłoszas iš XXI amžiaus perspektyvos*, Kaunas.
- Rubavičius V., 1995, *Parsiduodantis protas*, „Literatūra ir menas”, 25.03.
- Spotkanie Czesława Miłosza z pisarzami Litwy*, 1992, „Tytuł”, nr 4.
- Spotkanie w „Celi Konrada” – 3 czerwca 1992 rok*, 1992, „Tytuł”, nr 4.
- Taluntytė N., 2007, *Česlovo Milošo žemė: monografija*, Kaunas.
- Venclova T., 2000, *Królestwo białych płam*, tłum. Tomaszewski T., „Rzeczpospolita”, dodatek PLUS-MINUS, 7–8.10.

Venclova T., 2006, *Vilniaus vardai*, Vilnius.

Zemlickas G., 2004, *Išėjus Česlovui Miłošui, Lietuva neteko dalelės savęs*, „Mokslo Lietuva”, nr 15, 22–28.09.

Reception of Czesław Miłosz's Works in Lithuania

Research on Czesław Miłosz's works conducted in Lithuania, although not very intense, is mainly focused on the Lithuanian issues. One major trend prevails among Lithuanian researchers – an attempt to treat a substantial part of Miłosz's works as autobiographical. Lithuanian translations of the works of Czesław Miłosz were explored in the article. The author poses the question whether works of the Nobel Laureate in any way shape and develop self-awareness of the inhabitants of Lithuania and if they help them to comprehend the diversity of the country as well as its complicated history, multiculturalism and multilingualism.

Key words: Czesław Miłosz, reception, Lithuania, translation